

**СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ
СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТИРІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

колективна монографія

(за загальною редакцією кандидата юридичних наук Д.С. Луніна)

Полтава

Дерев'янку Л. І.
кандидат філологічних наук, доцент,
Василинина О. М.
викладач
Національний університет
«Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка
Полтава, Україна

ПРИЙМЕНИКОВО-СУБСТАНТИВНІ ТЕМПОРАТИВИ В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ЗІСТАВЛЕННІ З СУЧАСНОЮ ПРИЙМЕНИКОВО- ВІДМІНКОВОЮ СИСТЕМОЮ

Григорія Сковороду вважають останнім представником давньої української мови, проте як у його творчій спадщині, так і в манері викладу спостережено риси нової української літературної мови. З-поміж них лексичні й граматичні українізми, прислів'я та приказки. У художніх і філософських творах автор користується традиційною книжною мовою, складниками якої є: „а) українська мова; б) елементи авторського словотворення на ґрунті української та російської морфеміки; в) старослов'янська мова, г) латинська та грецька лексика (здебільшого філософська й богословська” [2, с. 105].

З огляду на те, що Г. Сковорода був і філософом, і письменником, вважаємо за доцільне розглянути концепт „час”, який знаходить свою реалізацію і у філософії, і у філології. У філософії говорять про реальний час, що становить деяку абстракцію, котра реалізується в різних формах. Мова, якій притаманна часова багатовекторність, може виражати всі часові сфери буття – минуле, теперішнє, майбутнє. Лінгвістичний час і час в об'єктивній дійсності корелюють за ознакою абсолютності / відносності. Час у лінгвістиці інтерпретують як відображення реально-темпоральної моделі в мові. У зв'язку з цим зауважимо, що неможливо глибоко розкрити поняття часу, не враховуючи характер перцепції темпоральних відношень людською свідомістю та оформлення їх засобами мови. Час у мові можна віднести до тих категорій, за допомогою яких устанавлюють антиномію між лінгвальною та екстралінгвальною діяльністю людини. Час належить до понять, які не лише описані засобами мови, а й експліковані в ній самій, у її словниковому складі та граматичному ладі. Темпоральні відношення визначають стосунок мови до дійсності, тобто до реального часу. Абсолютний, або прямиий, час співвідносний з моментом мовлення. Відносний, або релятивний, ретроспективний час характеризує вживання часових форм для позначення послідовності, наступності, попередності дій. Найважливішою опозицією темпоральної сфери є одночасність / різночасність перебігу дії або процесу. Семантичними складниками підгрупи на позначення різночасності є 1) часова попередність і 2) часова

наступність. Ці темпоральні блоки протиставлені за означеною / неозначеною тривалістю дії. Час безпосередньо пов'язаний з простором, рухом, категоріями причини й наслідку. У мовознавстві „змістові відношення, які так чи інакше відображають характеристики реального часу, називають темпоральними“ [3, с. 11]. Вони виражаються у внутрішньосинтаксичній структурі речення сполученням прийменника з іменником або числівником у непрямому відмінкові, прислівником, дієприслівником або дієприслівниковим зворотом.

Часові конструкції у творчому доробку Григорія Сковороди є досить численними. З-поміж них є такі, що успадковані сучасною мовою без змін, ті, які зазнали трансформації, а також ті, котрі вийшли з ужитку.

У сучасній українській літературній мові саме прийменниково-іменникові структури найчастіше передають темпоральні відношення. У структуруванні темпоративів беруть участь як первинні, або непохідні, так і вторинні, тобто похідні прийменники. Такий поділ здійснено з урахуванням генетичної залежності між аналізованими мовними одиницями та повнозначними частинами мови. За функційним критерієм до первинних віднесено прийменники, що вживаються в мові тільки як прийменники, а до вторинних – ті, що в системі мови мають співвідносні з ними омонімічні повнозначні слова [6, с. 60]. У творах Г. Сковороди активно функціонують конструкції **prep при + Nlok** та **prep перед + Ninstr**, напр.: *Он каждый день при восхождении солнца пишут, что слоны каждый день собираются перед восходом солнца и смотрят на восток* (Сковорода, I, с. 451). У сучасній українській літературній мові як відповідник темпоратива **prep при + Nlok** використовують синтаксему **prep під час + Ngen**, напр.: *І ніхто під час цих прогулянок не наважувався тривожити його [Франкову] самотність* (Р. Іваничук, 233). Синтаксема **prep під час + Ngen** передає суто часове значення, оскільки її прийменник утворився внаслідок граматикалізації іменника «час» із прийменником під, отже, у ньому генетично закладена темпоральна семантика. Повнозначним компонентом у складі конструкції **prep під час + Ngen** завжди є субстантив із нечасовим значенням, що є назвою дії, стану, процесу або абстрактного поняття.

Відповідником вторинного прийменника **перед** із семантикою неозначеної часової попередності є сучасний прийменник **перед**. Так, темпоратив **prep перед + Ninstr** маніфестує значення дії, що відбувається за деякий час до періоду, названого субстантивом, напр.: *Даниленкови з'явилися перед обідом* (С. Горбань, Н. Лапіна). [Парубок] *перед самим вінчанням повернув рушники* (Ф. Бурлака). Означальний займенниковий прикметник *самий* підсилює семантику часової попередності й номінує найближчий передчас. Характерна особливість досліджуваної синтаксеми полягає у вираженні темпоральної семантики статичної дії, що максимально наближена до названого часового періоду, але ніколи не перетинається з ним [7, с. 57].

Поряд із темпоративом **prep перед + Ninstr** функціонують структури **prep напередодні + Ngen – prep у (в) переддень + Ngen – prep незадовго до + Ngen – prep незадовго перед + Ninstr**.

Синтаксема **prep напередодні + Ngen** перебуває в одному корелятивному ряді зі структурою **prep перед + Ninstr**. Прислівниковий прийменник **напередодні** експліцитно актуалізує сему часового передування. Темпоратив **prep напередодні + Ngen** позначає зазвичай один із моментів за день до того часу, перед яким відбудеться дія, напр.: *Вона [Таня] особисто розмовляла із сусідкою Шулік, тією, яка бачила Миколу Андрійовича напередодні трагедії* (Є. Кононенко); ... *Напередодні виїзду була я на вечірці у Дмитерка й Тамари Козакевич* (Д. Гуменна). Якщо аналізований прийменник вступає в семантико-синтаксичні зв'язки з іменниками – назвами великих часових періодів і важливих подій, то у специфічних контекстуальних умовах він набуває значення „незадовго перед чимось” [6, с. 128, 221], напр.: *Чи не так напередодні Другої світової війни ідеологи гітлерівської Німеччини підступали до анексії чеських і польських територій* (Д. Павличко).

Прийменниковий еквівалент **у (в) переддень** у сполученні з іменником у формі родового відмінка реалізує семантику, близьку до тієї, яку експлікує синтаксема **prep напередодні + Ngen**. Структура **prep у (в) переддень + Ngen** здатна функціювати тільки з одним значенням, яке, на відміну від останньої, не може зазнавати трансформації, напр.: *Навіть важко повірити, що Марія в переддень своєї смерті – це та ж Марія, яка була в Римі й Ніцці, тільки на сім років старша* (М. Слабошпицький); *Нонна поткнулася було шукати іншу квартиру, але дуже швидко переконалася, що у переддень навчального року в центрі міста нічого ... не знайде* (М. Колесников). Незважаючи на однозначність темпоратива **prep у (в) переддень + Ngen**, а також потенційну здатність прийменникового еквівалента поєднуватися з широким колом іменників нечасової семантики, він не відзначений високим рівнем функційної активності.

Синтаксеми **prep незадовго до + Ngen**, **prep незадовго перед + Ninstr** репрезентують семантику неозначеної часової попередності, а отже, виявляють значеннєву близькість у плані змісту зі структурами **prep перед + Ninstr – prep напередодні + Ngen – prep у (в) переддень + Ngen**. Іманентною властивістю темпоративів **prep незадовго до + Ngen – prep незадовго перед + Ninstr** є позначення передчасу в загальних рисах, без яких-небудь конкретизаційних рамок, як у попередніх конструкціях, напр.: *Цей абсурд розпочався незадовго до моєї появи* (А. Курков); *І ось у рік хрещення Христового, незадовго до нього, на Йордані з'являється Іоан Предтеча* (Патріарх Філарет) – *Алекс в гостях у родички пив чай із чашок, які батьки купили незадовго перед його від'їздом назавжди* (Є. Кононенко).

Більшість прийменниково-іменникових форм зі значенням одночасності вказує на проміжок часу, частково заповнений

повідомлюваним явищем. Найуживанішими з-поміж таких конструкцій є структури **prep в + Nacc**. Субстантиви, що вживаються в них, „є назвами днів тижня, частин доби, пір року, загальних часових понять, явищ, дій, процесів тощо“ [4, с. 339]. У творах Г. Сковороди такі конструкції є найбільш численними серед усіх прийменниково-субстантивних темпоративів, напр.: *Еще в древніе вѣка, в самое тое время как у орлов черепахи лѣтять учивались ...* (Сковорода, I, с. 109); *И когда тѣлу болѣть опасно довелось, в той час впадал в отчаяніе* (Сковорода, I, с. 176). Зазначимо, що часові структури, ідентичні зазначеним, набули активного поширення в сучасній українській літературній мові, зокрема остання перейшла, не зазнавши ніяких змін, напр.: *В той час ... усе таврійське військо готувалося до зимівлі* (В. Рубан). Прикметно, що саме синтаксема **prep в (у) + Nacc** із семантикою неозначеної часової тривалості демонструє найвищу функційну активність з-поміж усіх часових сполук сучасної української мови. Розглядувана синтаксична структура є полісемантичною, оскільки здатна репрезентувати окремі диференційні значення: а) відрізок часу, у межах якого відбувається дія або коли наявний який-небудь стан, напр.: *Мене з сестричкою в один день і в один час вловили в житті* (О. Ковінька); б) вік особи, напр.: *... В свої тридцять п'ять літ вона [Феофано] лишилась чарівною, красивою, як і раніше ...* (С. Склярєнко); в) природне чи суспільне явище, одночасно з яким відбувається дія, напр.: *Якщо треба було [Коляда] ішов до хворого вночі, в дощ, у хуртовину* (М. Зарудний); *... Нюська кинулася у ринок, як в ополонку, ще в ті перші перебудовчі роки ...* (В. Дрозд). Зазначимо, що описувана синтаксема має ще й „додатковий відтінок інтенсивності дії при стислості термінів її виконання”, напр.: *У разі виникнення обставин ... народний депутат України у двадцятиденний строк ... припиняє діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата* (Конституція України). Найчастіше темпоратив **prep в (у) + Nacc** актуалізує семантику „відрізок часу, у рамках якого відбувається дія або коли наявний який-небудь стан”. Його повнозначними компонентами є субстантиви темпоральної й нетемпоральної семантики.

Семантику часової наступності, яка позначає початок тривалості якоїсь дії після іншої дії чи явища, у творчій спадщині письменника виражають конструкції **prep от + Ngen, prep с (из) + Ngen, prep к + Ndat**, напр.: *От рожденія ты не видал и не знаешь мене* (Сковорода, I, с. 91); *Правда, что из самых младенческих лѣт тайная сила и маніе влечѣт мене к нравоучительным книгам ...* (Сковорода, I, с. 355); *Как только солнце к вечеру зашло, И вездѣ небо темнотрачно стало, На твєди звѣзды блеснули прекрасны, Как дорогіє каменья алмазны ...* (Сковорода, I, с. 91). Однак підкреслимо, що такі темпоративи не властиві українській мові, а є прямими відповідниками структур аналогічної семантики сучасної російської мови.

Темпоративи із семантикою означеної наступності трактуємо як такі,

що відтворюють початкову зовнішню межу дії, яка цілком охоплює наступний у перебігові відрізок часу. Вирізнене значення репрезентують темпоративи двокомпонентної парадигми **prep з (із, зі) + Ngen – prep від (од) + Ngen**, напр.: *І з того часу вона [Степка] жила єдиним бажанням: з'явитися в місті на сцені театру або на екрані* (М. Зарудний) – *Від того часу наші кийські князі не раз ходили з перемогою на Візантію* (Є. Сверстюк). Виокремлені синтаксеми „вказують на тривання наступного явища поза межами часового орієнтира (означена тривалість), але водночас позначають початок перебігу явища всередині часового орієнтира й підкреслюють домінувальне в них значення початкової часової межі” [5, с. 143]. Темпоральні прийменники з **(із, зі), від (од)** зберігають тісний взаємозв'язок із однозвучними просторовими прийменниками, які вказують на вихідний (початковий) пункт руху чи переміщення (*вийшов із дому, від їхав од школи*). Корелятивні зв'язки в синтаксемах **prep з (із, зі) + Ngen – prep від (од) + Ngen** реалізуються, по-перше, завдяки значеннєвій близькості прийменників з **(із, зі), від (од)** – компонентів часових прийменниково-відмінкових конструкцій, по-друге, через наявність в аналізованих структурах субстантивів із часовим значенням [8, с. 28].

Семантичні корелятиви **prep з (із, зі) + Ngen – prep від (од) + Ngen** мають значеннєві відмінності, що стосуються стартового моменту реалізації дії. Так, форма **prep з (із, зі) + Ngen** виражає дію, початок якої безпосередньо збігається з часовим моментом. Початковий момент підсвідомо долучається до того проміжку часу, протягом якого відбувається дія, напр.: *Мононія жила в монастирі з молодих років* (Патріарх Філарет); *З дванадцяти років дівчинка починає вести французькою мовою щоденник, у якому записує всі свої успіхи* (М. Слабошпицький); *А я ж ... із самого малу на селі жила, у гаї по оріхи з дівчатами ходила!* (С. Васильченко). У структурах **prep від (од) + Ngen** часовий момент не охоплений тим часовим проміжком, упродовж якого реалізується дія. Він позначає межу, причому часто чітко окреслену, від якої бере свій початок дія, тобто в семантиці сполук із прийменником **від (од)** не зафіксовано збігу початку дії з часовим моментом, напр.: *Від Михайла [21 листопада] зима морози кує* (В. Скуратівський); *Мабуть, від народження людина несе в собі бентегу Магелланів, шукачів казкової країни Ельдорадо* (Ю. Бедзик); – *Хіба буде дощ? – Палить од самісінького світанку. Повинен бути* (М. Колесников). Основною конструкцією „семантичного розряду грамеми означеної наступності” С. А. Романюк називає темпоратив **prep з (із, зі) + Ngen**, мотивуючи це його здатністю конституюватися на базі широкого лексико-семантичного діапазону субстантивів часової й нечасової семантики, які, до того ж, можуть мати при собі атрибутиви, що на формально-граматичному рівні функціують як узгоджені чи неузгоджені означення [9, с. 133].

Мова творів Г. Сковороди є яскравим підтвердженням того, що в утворенні прийменниково-субстантивних темпоративів давньої української

мови, крім первинних, активно використовувались також вторинні прийменники, напр.: *Удивлявся во время ужина изобилию* (Сковорода, I, с. 429). Сучасним відповідником виділеного є прийменник **під час**, який продуктивно функціонує в мові. Синтаксема **prep під час + Ngen** передає суто часове значення, оскільки її прийменник утворився внаслідок граматикалізації іменника **час** із прийменником **під**, отже, у ньому генетично закладена темпоральна семантика. Повнозначним компонентом синтаксеми **prep під час + Ngen** завжди виступає субстантив із нечасовим значенням, що є назвою дії, стану, процесу або абстрактного поняття, напр.: ... *І ніхто під час цих прогулянок не наважувався тривожити його [Франкову] самотність* (Р. Іваничук); *У сльозах покаяння відмиваються наші гріхи, як вони відмиваються у воді під час хрещення* (Патріарх Філарет); *Під час німецької окупації ... Іскров організував на квартирі в Савченка склад нелегальної літератури* (О. Бойченко). Часові відношення, реалізовані синтаксемою **prep під час + Ngen**, індіферентні до будь-яких додаткових відтінків, позаяк „виразність смислового навантаження зумовлюється співвідносністю чітко окресленої лексичної природи прийменника (позначення узагальненого вираження часового поняття) з семантикою залежного слова” [8, с. 13].

На наш погляд, досить цікавим явищем з-поміж часових сполук, використаних письменником, є конструкції **prep в + Num + Nlok**, які маніфестують семантику неозначеної часової тривалості дії, напр.: *В тридцяти лѣтѣх утро истины свѣтатъ начинает* (Сковорода, I, с. 440); *В седмом десяткѣ нынѣшняго вѣка, отстав от учителской должности, ... обучал я себе добродѣтели и поучался в бібліи ...* (Сковорода, I, с. 107). Прикметно, що подібні темпоративи є широко вживаними в сучасній українській літературній мові.

Синтаксеми **prep в (у) + Nlok** використовують для точного номінування місяця чи року дії, напр.: *І обложили Рязань, і огородили її острогами у місяці травні ...* (В. Малик); *Лише півтора тижня тривали заняття у вересні* (М. Колесников); *Цей рудий сержант відбував службу в 1941 році саме тут, на кордоні* (О. Гончар). У складі аналізованої прийменниково-іменникової конструкції спорадично вживаються лексеми – найменування загальних часових понять, напр.: *В якимсь часі вернувся Цвичок після своїх звичних мандрів* (М. Матіос); *В теперішніх часах* *намножилося безліч отрут, які подають читачам у друкованому слові й затрують ними їхні душі, переважно душі молоді* (о. Марко М. Дирда). Синтаксема **prep в (у) + Nlok** позначає час дії узагальнено і корелює з темпоративами **prep в (у) + Nacc – prep на + Nacc – prep о (об) + Nlok – prep під + Nacc**, напр.: *В ту пору тут прокладалася Китайсько-Східна залізниця – і роботи вистачало* (П. Автомонов) – *Петра Зайчука на ту пору вже не було вдома* (М. Малиновська) – *Кажуть, що всі жінки красивішають о цій порі року* (М. Слабошпицький) – *Хоч і мовиться, що „Введенські морози ще зими не роблять”, але під цю пору стає все холодніше й холодніше*

(В. Скуратівський) – ... Він ... Орест Білінський ... такий ... такий ... апостол прийдешнього (справді в тій хвилині ця назва видавалася їй найвідповіднішою) умовляється з нею про зустріч (Ірина Вільде). Важливо наголосити, що структура *prep* в (y) + *N*lok є стилістично маркованою, її вживання не зафіксовано в офіційно-діловій чи публіцистичній сфері.

Отже, одним з найпродуктивніших засобів вираження темпоральності в художніх творах Григорія Сковороди є прийменниково-іменникові конструкції з первинними та вторинними часовими прийменниками. Такі структури активно функціують і в сучасній українській літературній мові, щоправда репертуар темпоративів з тією чи тією семантикою у процесі розвитку мови значно розширився. Специфічні значеннєві відтінки, стилістичне маркування і сфера вживання – основні диференційні ознаки аналізованих прийменниково-субстантивних конструкцій з непохідними й похідними часовими прийменниками.

Мовна практика Г. Сковороди виразно віддзеркалює стан розвитку української літературної мови другої половини XVIII століття. Найчисленнішими у творчому доробку письменника є прийменниково-іменникові часові конструкції, що в процесі розвитку мови зазнали трансформації. Цей факт є ще одним аргументом на користь того, що творчість автора становить поєднання традицій давньої літературної мови й живого народного мовлення. Г. Сковороду справедливо називають „останнім представником старої й передвісником нової української літературної мови” [1, с. 156], оскільки він жив і творив на зламі епох.

Список використаних джерел

1. Бабич Н. Д. *Історія української літературної мови: практичний курс : навч. посіб.* Львів : Світ, 1993.
2. Блик О. П. *Історія української літературної мови: практичні заняття : навч. посіб.* Київ : Вища школа, 1987.
3. Бондар О. І. *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. Система засобів вираження.* Одеса, 1996.
4. Вихованець І., Городенська К. *Теоретична морфологія.* Київ : Пульсари, 2004.
5. Вихованець І. Р. *Нариси з функціонального синтаксису : монографія.* Київ : Наук. думка, 1992.
6. Вихованець І. Р. *Прийменникова система української мови : монографія.* Київ : Наук. думка, 1980.
7. Іваненко З. І. *Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові : посіб. для студентів.* Чернівці, 1969. Ч. 2.
8. Іваненко З. І. *Синоніміка прийменникових словосполучень, які виражають часові відношення : посіб. для викладачів та студентів.* Одеса, 1959.
9. Romaniuk Switlana. *Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові : монографія.* Warszawa, 2012.
10. Сковорода Г. *Твори : у 2-х т.* Київ : Обереги, 2005.